NICO RIEMERSMA

# Beeldmeditatie
# ‘Herders in een stralend licht’ (Lucas 2,1-20)

*Kerstnacht, 24 december 2018 in de Bosbeskapel*

## I. Inleiding op het bijbelverhaal

Niet alleen maakt het verhaal van de *aankondiging* van Jezus geboorte deel uit van een tweeluik, zoals we begin december, op de 2e Advent, zagen en zeiden, dat is ook het geval bij het verhaal van Jezus’ *geboorte* (2,1-20. Het vormt een tweeluik met het verhaal van Johannes’ geboorte, het verhaal dat hier direct aan voorafgaat (1,57-80).
De reden van de evangelist, van Lucas, om ze steeds naast elkaar te zetten, is omdat ze bij elkaar horen: hij, Johannes, is de bode en wegbereider voor de Heer, voor Jezus. De bode kan niet zonder een Heer, en de Heer niet zonder zijn bode, omdat die laatste tot taak heeft om de weg van de Heer te bereiden. Maar ook hiervan geldt dat we het op die manier: in een tweeluik, niet in de kunst terugzien. De aandacht van de kunstenaars gaat vooral uit naar Jezus. Het verhaal van zijn geboorte heeft alle prioriteit. Dat is dan ook veelvuldig getekend, geschilderd en geëtst, waar tekeningen, etsen of schilderijen over Johannes’ geboorte in veel geringe mate voorkomen. Al helemaal niet in een tweeluik, met Jezus’ geboorte op het andere paneel.

Lucas, de verteller van het verhaal, vertelt het verhaal van Jezus’ geboorte in drie kleine verhaaltjes. Elke verhaaltje, elke scène begint hij met deze woorden: ‘En het geschiedde’, een wijze van zeggen die hij overneemt uit het eerste deel van de Bijbel dat bekend staat als ‘het Oude Testament’. Bij en op die geschiedenis die in het OT verteld wordt, wil hij aansluiten. Het wil in die lijn gezien en gelezen worden: het is vervulling van die geschiedenis.

Het verhaal mag zich dan in Betlehem afspelen, maar het begint in Rome, (**dia**) met een bevel van de keizer, waaraan ook Jozef en Maria gehoor lijken te geven, omdat ook zij gaan, naar hun eigen stad. Einde van de eerste scène. Maar in plaats van dat er verteld wordt dat ze zich daar laten inschrijven, horen we heel iets anders: wordt er daar een kindje geboren, het is hun eerste zoon, die ze vervolgens in een voederbak leggen, omdat er in de herberg geen plaats is. En dan zwenkt de camera naar de velden rond Betlehem, waar herders met hun kudde verblijven. Die herders zullen we deze avond volgen. Lucas schetst hen in vier momenten:

(1) Het eerste moment betreft wat hen overkomt als ze 's nachts de wacht houden over hun kudde: de verschijning van een engel die de aankondiging doet van de geboorte van een redder. Bij die verschijning van de engel en zijn aankondiging laten de herders het niet.

(2) Het tweede moment: is hun besluit om verder te trekken tot Betlehem om dan te gaan zien 'dit woord dat geschied is'.

(3) Het derde moment: dankzij het herkenningsteken dat ze van de engel hadden gekregen vinden ze de ouders en het kind liggend in de voederbak. Is het hen door de engel bekendgemaakt, wat zij vervolgens doen, is het op hun beurt aan anderen bekendmaken.

(3) Het slot van het kerstverhaal vormt het vierde moment: de terugkeer naar de velden waar ze eerder verbleven. Dat wat ze in de tweede scène gehoord en in de derde scène gezien hebben, hen geraakt heeft, wordt duidelijk uit de lofzang en de verheerlijking waarmee dat gepaard gaat. Zoals ze eerder de bekendmaking van de engelen voortzetten, zo doen ze dat ook met betrekking tot de lofzang en de verheerlijking van de hemelse engelenschare.

Wat de evangelist, ons wil laten horen en zien? Dat de beweging die vanuit de hemel wordt ingezet, dat *die* op aarde wordt voortgezet, en dus niet die beweging die in Rome zijn startpunt heeft.

Het maakt mij nieuwsgierig hoe kunstenaars deze momenten vorm hebben gegeven. Ik hoop: u ook. Maar wij luisteren zo direct na het lied eerst naar het kerstevangelie, Lucas 2,1-20.

## II. Evangelielezing: Lucas 2,1-20

Het geschiedde dan in die dagen
dat er een bevel uitging van keizer Augustus
dat de gehele wereld moest worden ingeschreven.
Deze eerste inschrijving geschiedde onder het stadhouderschap - over Syrië - van Quirinius.
En allen gingen om te worden ingeschreven,
een ieder naar zijn eigen stad.
Ook Jozef ging op,
van Galilea uit de stad Nazaret
naar Judea naar de stad van David die Betlehem wordt genoemd,
omdat hij uit het huis en het geslacht van David was,
om te worden ingeschreven,
met Maria, met wie hij ondertrouwd was,
die in verwachting was.

Het geschiedde dan, terwijl zij daar waren
dat de dagen van haar baren vervuld waren.
En zij baarde haar zoon, de eerstgeborene,
En zij wikkelde hem in
en legde hem neer in een kribbe,
omdat er voor hen geen plaats was in de herberg.
En er waren herders in diezelfde streek,
die in het veld verbleven
en de nachtwacht hielden over hun kudde.
En een engel van de Heer stond bij hen (**dia**);
en de heerlijkheid van de Heer omstraalde hen;
en zij vreesden met grote vrees.

En hun zei de engel:
“Vreest niet,
want zie, ik breng u goed nieuws,
een grote blijdschap, die voor heel het volk zal zijn:
u is heden de Redder geboren,
- die de Gezalfde is, de Heer, -
in de stad van David.
En dit (is) voor u het teken:
u zult een kindje vinden,
in-gewikkeld en liggende in een kribbe.”
En plotseling was er met de engel
de volheid van de hemelse legermacht,
prijzende God en zeggende:
“Eer in de allerhoogste aan God,
en op aarde vrede bij mensen van welbehagen.”

En het geschiedde,
zodra de engelen van hen waren weggegaan naar de hemel,
dat de herders tegen elkaar zeiden:
“Laten wij verder gaan tot Betlehem
en zien dit woord dat is geschied,
dat de Heer ons heeft bekendgemaakt.”
En zij kwamen, zich gehaast hebbend.
En zij bevonden Maria en Jozef
en het kindje, liggende in de kribbe.
Na het dan gezien te hebben,
maakten zij het woord bekend dat hun gezegd was over dit jongetje.
En allen die het hoorden,
verwonderden zich over wat door de herders tot hen gezegd werden.
Maria dan bewaarde alles,
door deze woorden op te bergen in haar hart.
En de herders keerden terug,
verheerlijkende en prijzende God
om alles wat zij hadden gehoord en gezien,
zoals het tot hen gezegd was.

## III. Inleiding op de schilderkunst van Jezus’ geboorte

Het geboorteverhaal van Lucas mag uit drie scènes bestaan, in de kunst kom je vier voorstellingen tegen.

(1) Allereerst de volkstelling, uit de eerste scène. Heel veel voorstellingen zijn er niet van. De meest bekende zijn die van Pieter Brueghel de Oudere en van Pieter Brueghel, de Jongere.

(2) Natuurlijk wordt de geboorte verbeeld, gevat in het beeld van Jozef en Maria en het kind in de stal dan wel in een grot.

(3) Zeer tot de verbeelding spreekt ook wat in de kunst heet ‘de verkondiging aan de herders’, in het Engels heet het ‘the annunciation to the shepherds’ ofwel de ‘*aan*kondiging aan de herders’ (**dia**): Ook uit de tweede scène.

Het gegeven van de verkondiging aan de herders groeide pas tegen het eind van de zestiende eeuw uit tot een zelfstandige voorstelling. Voordien werd de verkondiging aan de herders vrijwel altijd afgebeeld in combinatie met de scène van Jezus' geboorte, ergens op de achtergrond, een stuk kleiner dus. Toendertijd een gebruikelijke manier van werken om meer scènes op een schilderij weer te geven. Meestal heeft datgene wat op de achtergrond staat, eerder plaatsgevonden, het staat niet voor niets verder weg, maar dat is in de verbeelding voor de 16e eeuw echter niet het geval. Men zet voorop wat men voor het belangrijkste houdt: dus Maria, Jozef en het kindje in de stal.

Ik kom terug bij de verkondiging aan de herders. Waar u bij afbeeldingen van deze scène op moet letten, is de positie van de engel die het evangelie van de geboorte van Christus, de Heer, komt brengen:

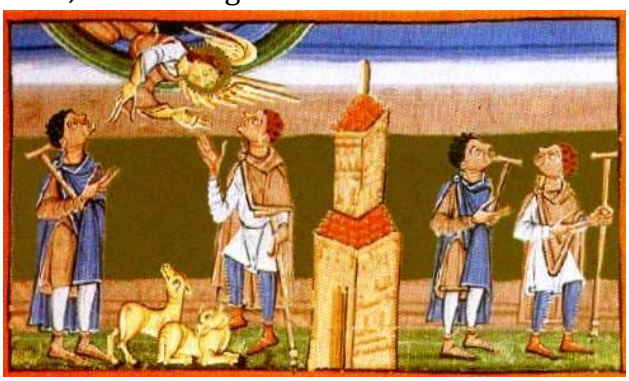

De ene keer steekt hij alleen zijn hoofd uit de hemel. Dat zie je in tal van miniaturen (**dia**).

Een andere keer zie je hem tussen hemel en aarde, zoals bij Nicolaes van Berchem.

En nog weer een andere keer staat hij vlak voor de herders, soms zelfs op dezelfde manier als de engel tegenover Maria staat bij de aankondiging van Jezus' geboorte aan haar, zoals bij Jan Luyken.

(4) Ik kom bij de verbeelding van de derde scène, een scène die heel goed zou kunnen heten: de herders in de stal of de herders bij het kind (in de stal), maar in de kunst heeft deze scène de opmerkelijke naam 'de aanbidding van de herders', 'the adoration of the shepherds'. Blijkbaar heeft men tussen deze scène uit Lucas een parallel beleefd met de scène uit het Matteüsevangelie, die we kennen als 'de aanbidding van de wijzen' (Mat. 2,1-12). Die aanbidding mag dan wel zichtbaar zijn op tal van afbeeldingen, in het geboorte-verhaal van Lucas wordt dat niet verteld. Daar wordt alleen verteld van het vinden en het zien van het kind en zijn ouders, en dat ze (aan hen?) vertellen wat hen over dit kind is bekendgemaakt. Die naam 'de aanbidding van de herders' mag passend zijn voor die schilderijen waarop de herders ook aanbiddend zijn afgebeeld, die naam bleef het houden, ook in de tijd dat kunstenaars de herders anders gingen afbeelden, dichter bij het bijbelverhaal. De nadruk kwam vooral op het zien van het kind te liggen.

Op één ding wil ik u nog wijzen, dat is het aantal herders dat u ziet. Meestal zijn dat er twee of drie. (**dia**) Dat zie je al op hele vroege afbeeldingen, en die traditie is lang voortgezet. Men heeft ze vaak afgebeeld met hele volkse koppen, tot in de moderne kunst gebeurt dat.

Als het om de herders gaat, dan zijn het vooral twee momenten die men heeft gepakt: de verkondiging aan de herders (in het veld) en de aanbidding van de herders (in de stal).

Toch vertelt Lucas nog meer. De twee momenten van beweging worden t/m de 17e eeuw niet weergegeven: (1) Niet het moment dat ze besluiten om naar Betlehem te gaan: en ze gingen haastig. We kennen een dergelijk moment wel met betrekking tot de opstanding: dat schilderij van Eugène Burnand (1850-1921), waarop je Petrus en Johannes in grote haast naar het graf ziet rennen, maar een haastige gang van herders zie ik nergens afgebeeld. Ja, wel een rustige gang naar Betlehem. Ik heb het gebruikt als voorkant van de liturgie.

(2) Ook het vierde en laatste moment ontbreekt: 'En de herders keerden terug, God verheerlijkende en prijzende, om alles wat zij (in de tweede scène) hadden gehoord en alles wat ze (in de derde scène) hadden gezien. Back to the basics, maar hoe anders nu dan toen ze 's nachts in het veld de wacht hielden.

## IV. Beeldmeditatie: de verkondiging aan de herders

Rembrandt mag om veel bekend staan, dat geldt in elk geval ook voor het buitengewoon grote aantal tekeningen/prenten, etsen en schilderijen die hij gemaakt heeft van bijbelse voorstellingen, niet in het minst ook waar het Jezus' geboorte betreft, en alles wat daarbij hoort, wat eraan voorafgaat en wat erop volgt. Uit het Matteüsevangelie is het vooral de vlucht uit Egypte die hij diverse malen heeft weergegeven. Want dat kenmerkt Rembrandt ook, dat hij dezelfde bijbelse scène niet één keer verbeeld, maar verschillende malen.
Dat geldt ook voor het kerstevangelie uit Lucas dat de lector zojuist las. Naast het feit dat hij diverse malen de heilige familie heeft geschilderd (**dia**), wordt Rembrandt vooral door twee momenten van de herders geraakt: de verkondiging aan de herders in het veld door de engel, en de blik van de herders op het kind in de kribbe, de voederbak. Zowel dat eerste als dat tweede moment heeft hij verschillende malen verbeeld. Het eerste tafereel, de verkondiging aan de herders, heeft hij driemaal verbeeld. U zag zojuist een van de drie, de tweede vindt u op de achterkant van de liturgie.

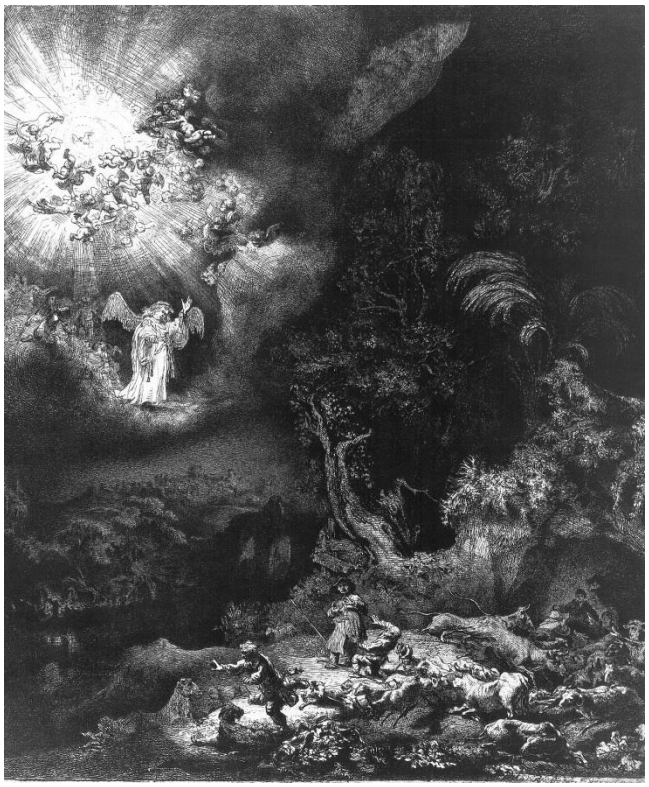

De derde die ik u wil laten zien, is de eerste waarin Rembrandt met een nachtelijke scène experimenteert. Sedert de 16e eeuw waren nachtelijke taferelen een geliefd thema in de kunst. Deze ets is van 1634 (**dia**).
We zijn als kijkers getuige van een enorm schouwspel, met een blik op zowel de hemel als op de aarde. Rembrandt plaatst ons als kijkers op een plek als op een balkon.
Eén herder heeft zijn oog niet op de engel gericht, hij kijkt naar ons, alsof hij zeggen: je kijkt er toch wel goed naar wat hier allemaal gebeurt! En dat is ook nodig om goed en zorgvuldig te kijken; in het donker zijn de dingen niet makkelijk te zien.
Rembrandt kennen we als een meester, als

het om clair-obscur, om licht en donker gaat. En dat doet zich ook hier voor. Tot uitdrukking gebracht met twee diagonalen. Van linksboven naar rechtsonder loopt een diagonaal van licht, van linksonder naar rechtsboven een diagonaal van dikke, inktzwarte duisternis.
Linksboven manifesteert zich een eruptie van licht, midden in een inktzwarte nacht. Dat het niet om een gewone lichtuitbarsting gaat, wordt duidelijk uit de duif precies in het midden van het licht, om aan te geven dat het hier om goddelijk licht gaat dat de nacht verlicht. Om de duif heen zien we tal van van vreugde dartelende putti's, kindengeltjes, en daar weer omheen volwassen engelen die rust uitstralen. Het is de hemelse legermacht die straks na de verkondiging van het heuglijke nieuws van de geboorte van een nieuwe koning, in gejubel zal losbarsten.

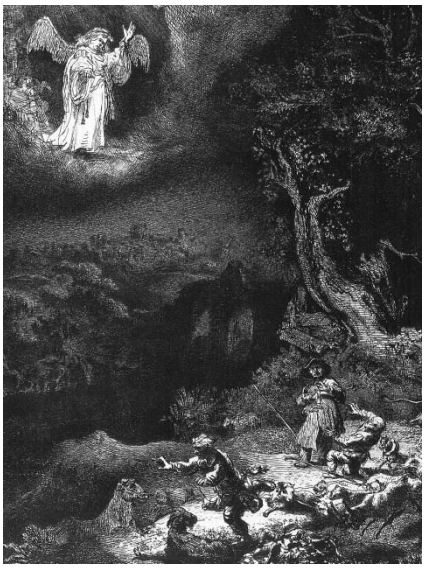

Je moet er beslist moeite voor doen om het te zien, maar tussen de twee werelden, hemel en aarde, bevindt zich een rivier, waardoor je het idee krijgt dat die twee werelden van elkaar gescheiden zijn. Maar kijk je goed, dan ziet u in de verte een brug (**dia**). Kijk, dat is wat Rembrandt ons wil laten zien: dat je dan mag denken dat er geen 'brug' is, dat er geen overgang tussen hemel en aarde is, maar dat dat wel degelijk het geval is, maar je moet daar – in het donker – wel oog voor hebben. Het is dat goddelijk licht dat voor de overgang zorgt. Het is het licht dat de scheiding weet te overbruggen. Dat hemelse licht zet mensen, herders, maar ook u en mij, in het licht. Dat is wat die herder die ons aankijkt, tegen ons wil zeggen: heb je er oog voor dat het licht niet alleen op mij, maar op jou, kijker, valt. De herder lijkt verdacht veel op Rembrandt. Zou hij uit eigen ervaring spreken of drukt hij hier zijn eigen verlangen naar het goddelijk licht uit?
Aan de onderkant van de wolk van licht – op een wolkenbank – staat een enorm engel – de boodschap die hij te melden heeft, is dan ook groots. In het wit gekleed, met majesteitelijk uitgespreide vleugels, met een groot gebaar met zijn linkerhand, het is de manier waarop de schilder uitdrukt dat iemand spreekt. Wat hij zegt? Dat ze niet hoeven te vrezen. Hoe vaak is God niet al in het leven van mensen binnengekomen met deze begroeting: Vrees niet. Ooit heeft een geleerde ontdekt dat dat 'vrees niet', 365 keer in de Bijbel voorkomt, voor elke dag een keer!
Vrees niet, zegt de engel! Want dat is wat we onder de herders zien, en niet alleen bij hen, maar ook bij de dieren, de geiten en de runderen. De één kijkt zeer verschrikt, zoals de geit links onderaan (**dia**), herders en dieren vluchten weg, anderen zoals de herder in het midden, blijven van schrik staan. Algehele paniek is het die hen overkomt, bij dat volkomen onverwachte licht en die plotselinge verschijning van de engel.

Je mag ze tot het stoere soort rekenen, voor de duvel niet bang, vertrouwd met de gevaren van de nacht, die weten hoe wilde dieren van hun kudde af te houden, maar voor het stralende licht van de Heer zijn de herders als een kind zo bang. Dat is wat de engel ziet. En daarop is het dan ook ook dat hij reageert. Wat hij zegt? Dat ze niet hoeven te vrezen. Kijk, dat is wat de hemel steeds doet naar mensen toe, ingaan op hun situatie, als de angst mensen te pakken krijgt. Zeggen: vrees niet, in dit kind kom ik naar je toe, met de bedoeling je tot een onbevreesd mens te maken, een mens die er mag zijn, een mens van zijn welbehagen. Want dat is wat de hemel doet: jou/u in de

spotlight van zijn aandacht zetten. Weet u in deze nacht dan ook een door God gezien en met licht omstraald mens!

## V. Beeldmeditatie: de aanbidding van de herders

Ik zou u een enorme rij schilderijen kunnen laten zien van 'de aanbidding van de herders', zoals de voorstelling wordt aangeduid. We hebben dan ook in de zestiende eeuw – de tijd van de Reformatie – met een enorm populair thema te maken. In de katholieke zuiden van Europa blijft de aandacht gericht op de voorstelling van de annunciatie, maar in het protestants wordende noorden gaat de aandacht meer en meer uit naar het geboorteverhaal, en dan in het bijzonder naar de rol van de herders, waaronder de aanbidding.

Twee voorstellingen wil ik u laten zien waarin steeds een andere visie op het gebeuren en dan dus op het kind zichtbaar wordt. Ik begin bij het Portinari altaarstuk van Hugo van der

Goes, uit 1481, dat uit drie panelen bestaat. Mij gaat het om het middelste paneel, dat maar liefst drie meter breed is (**dia**). Mensen, waaronder Maria en Jozef, de herders, en in kleiner formaat staan drie groepen engelen die de kerkelijke hiërarchie vertegenwoordigen: koor-knapen (in het blauw), priesters (in het wit) en bisschoppen in prachtige kazuifels, staan als in een cirkel rond het kind. Het kind ligt op de grond, en niet in een kribbe. Het is een voorstelling die een enkele keer voorkomt, zou gebaseerd zijn op een visioen van Brigitta van Zweden. Dat kind dat zo open en bloot op de grond ligt, mag nu koud en onbetrokken overkomen, maar dan moet u wel zien dat alle aanwezigen gepaste afstand houden, uit eerbied. Alle aanwezigen nemen dezelfde houding aan: geknield en met gevouwen handen. Het is de houding van de aanbidding. We hebben hier dan niet met zomaar een kind van doen. Het is wel een *goddelijk kind*. Het is een houding die uit de volksvroomheid mag voortkomen, die nog in tal van kerstliederen is terug te vinden, denkt u maar aan het lied waarmee we deze Kerstnacht begonnen: 'Komt, laten wij aanbidden'. Maar zo op die manier komt dat aspect van de aanbidding in het evangelie van Lucas niet voor. Daar is alleen sprake van het zien van het kind, en later, als ze terugkeren van lofprijzing en verheerlijking.

Dat moment van het zien (Luc. 2,17) heeft Rembrandt bijzonder in beeld gebracht (**dia**) Het is ook dat moment dat hij verschillende keren verbeeld heeft, opnieuw weer in alle donkerte. Mij gaat het nu om de vierde afbeelding. Ook hier gaat het om het zien van het kind door de herders. Maar ook ons zien is aan de orde. Want je moet goed kijken om iets te zien. En als je dat doet, dan kan je met enige moeite een stal herkennen, je ziet het gebinte van een schuur. Op de achtergrond tekenen zich koeien af. Een kip zit op stok, een duif op een nest. En je ziet een ladder die naar een zolder leidt.

Daaronder zit Maria, met Jozef naast haar. Op dezelfde hoogte zie je herders zitten, je ziet er ook enkele staan. Eén heeft een klein lantaarntje bij zich. In de beeldtaal is dat verbeelding van het aardse licht. Je ziet, dat zorgt niet voor heel licht in tegenstelling tot het kind. De herders hebben het in hun mantels gewikkeld duidelijk koud. Eenvoudige mensen zijn het die een rustige indruk maken. Waar de aanwezigen bij Hugo van der Goed op afstand staan, daar is hier bij Rembrandt geen afstand meer. Niet verwonderlijk, als je weet dat God zelf in dit *mensenkind* alle afstand tussen Hem en ons heeft overbrugd.

Hun ogen zijn allemaal op het kind gericht. Het lijkt alsof het kind zelf licht uitstraalt, maar kijk je nauwkeuriger dan zie je dat licht komt van een olielampje dat Jozef vasthoudt (**dia**). Hij zorgt ervoor dat iedereen het kind goed kan zien. Op zijn rug zie je iemand die – aan zijn handgebaren te zien – vertelt wat hun over dit kind was gezegd (Luc. 2,17). Zoals hij zijn handen spreidt, zo verspreidt hij het woord. De anderen luisteren en zwijgen.
Het licht laat *zien* dat het om het kind draait. En de man die we op zijn rug zien, *vertelt* over het licht dat met dit kind in de wereld is verschenen. Hier komt het licht dus niet zoals in Rembrandts andere voorstelling vanuit de hemel, maar hier zien alle aanwezigen, niet alleen de herders, dat hij het licht der wereld is. En daarbij blijft het niet. Een zweem van dat licht tekent zich namelijk op alle aanwezigen af. Dat kind, wiens geboorte we vannacht vieren, zet ook ons in het licht. De hemel wordt hier geopenbaard in een heel gewoon kind. God laat zien dat hij van dat gewone leven van ons deel uit maakt.
Het gewone gezicht, de gewone mens, aangeraakt door het licht, aangeraakt door de genade en warmte van Hem die wij onze God mogen noemen.

**In de Naam van de Vader en de Zoon en de Heilige Geest. Amen.**

## VI. Literatuur


D. VAN DEN AKKER, *Verkondiging aan de herders (1634)*, http://beeldmeditaties.nl/0/0/10/0019.php?v=lu&h=2.
H. BEVERS e.a., *Rembrandt. De meester en zijn werkplaats. Tekeningen & etsen*, Zwolle 1991.
J.G. VAN GELDER, 'Rembrandt van Rijn (1606-1669): "De verkondiging aan de herders"', *Openbaar Kunstbezit* 7 (1963), 40a-b.
H.G. HOEKSTRA, *Rembrandt en de Bijbel: Het Nieuwe Testament. Deel I. Het Kerstevangelie*, Utrecht 1980.
D.M. VAN DE LINDE, 'De aanbidding van de herders: Verbeelding van het kerstevangelie', *De Waarheidsvriend*, 21 december 2000.
W.L. MEIJER: *Rembrandt en het Evangelie: Beeldgedichten, beeldgedachten*, Vaassen 2006.
W.L. MEIJER, 'Rembrandt: vormgever van een nieuwe mensheid', *Radix* 33/3 (2007), 187-204.
K. SMITS, *De iconografie van de Nederlandsche Primitieven*, Amsterdam 1933.
A.M. SPIJKERBOER, *Rembrandts engel: Bijbelverhalen van een schilder*, Vught 2006.
C. TÜMPEL, *Rembrandt en de Bijbel: Alle etsen*, Zwolle 2006.
W.A. VISSER 'T HOOFT, *Rembrandts weg tot het evangelie*, Amsterdam 1956.
J. ZINK, *In het licht. Rembrandt – schilder van de Bijbel*, Utrecht 2015.


Met medewerking van en dank aan Ype Viersen en André Stek.